

Filozofski savjetnik

ČASOPIS ZA FILOZOFSKU PRAKSU · HRVATSKO UDRUŽENJE ZA FILOZOFSKU PRAKSU

SVEZAK Vol. 1 BROJ Br.3 GODINA 2026 NAKLADNIK HUPF, Zagreb

FILOZOFIJA · FENOMENOLOGIJA · IZVORNI ZNANSTVENI RAD

Althusser i femicid: zločin bez subjekta

Srđan Damjanović · *Pravni fakultet za privredu i pravosuđe u Novom Sadu*

Primljeno: 3. 8. 2026 · Prihvaćeno: 8. 8. 2026

SAŽETAK

Polazeći od ubistva Elen Ritman koje je 1980. godine počinio Luj Altiser, razvijam tezu da se ne radi o „filozofskom incidentu“, psihijatrijskoj anomaliji ili privatnoj tragediji, već o femicidu strukturisanom delovanjem ideoloških državnih aparata. Analizom pravnog instituta neuračunljivosti i filozofske koncepcije „istorije bez subjekta“, insistiram na sledećem obrtu: Altiser postaje subjekt aparata koga je sam, s izuzetnom teorijskom lucidnošću, razotkrio. Zločin je priznat, ali je odgovornost suspendovana. Subjekt se pojavljuje tek retroaktivno, kao efekat aparata. Poseban naglasak stavljen je na sistematsku desubjektivizaciju Elen Ritman, čija je politička i intelektualna uloga potisnuta kako u narativima, tako i u filozofskoj recepciji. U tom kontekstu, Altiser je zauzeo mesto subjekta, dok status „subjektivnosti bez subjekta“ pripada ličnosti Elen Ritman. Rad dalje ispituje granice savremenog koncepta femicida, pokazujući da njegova fenomenološka upotreba, lišena materijalističke analize – perpetuira rodno zasnovano nasilje.

KLJUČNE RIJEČI: Luj Altiser, LouisAlthusser, Elen Ritman, Hélène Rytman;femicid, ideološki državni aparati, neuračunljivost, istorija bez subjekta, desubjektivizacija, krivična odgovornost; fenomenologija

Authors retain copyright and license the work to Filozofski savjetnik under CC BY 4.0, permitting sharing with attribution. Autori zadržavaju autorska prava i licenciraju djelo časopisu Filozofski savjetnik pod licencom CC BY 4.0, koja dopušta dijeljenje uz navođenje autorstva.

I. Uvod

Altiser (LouisAlthusser) je počinio nikada do kraja rasvetljeno ubistvo Elen Ritman (Hélène Rytman) strangulacijom. Do štampe i javnosti ubrzo su dospeli zapisnici sa obdukcije i psihijatrijskog veštačenja. Zvanično je zabeleženo: Ritman je preminula usled davljenja sa frakturom laringsa i rupture dve tiroide, ali bez vidljivih spoljašnjih tragova. Psihijatrijski veštaci preporučili su primenu Člana 64. Krivičnog zakona, uz obrazloženje da je „ubistvo supruge ručnim davljenjem izvršeno bez ikakvog dodatnog nasilja, u toku jatrogenoghalucinatornog epizoda, izazvanog melanholičnom depresijom.”¹ Posle mučne decenije u kojoj su se smenjivali periodi institucionalnog lečenja i lucidnih intervala, Altiser je umro u danima koji su prethodili rušenju berlinskog zida. Za neke autore,Altiserovo ubistvo supruge i mučan kraj simbolizuju opsolentnost strukturalističkog marksizma, navodi se u uglednoj enciklopediji.²

Altiserovo ubistvo Elene Ritmandanas bi se kategorizovalo kao femicid. Femicid označava ubijanje žena isključivo zbog njihovog pola, koje vrše privatni ili javni akteri, vođeni mržnjom prema ženama ili nastojanjem da ih održe u podređenom položaju. Potpunija definicija femicida, iako formulisana prepoznatljivim birokratskim jezikom Ujedinjenih nacija, jasno pomera težište sa pojedinačnog čina ubistva na strukturu rodne moći koja ga omogućava. Femicid se određuje kao rodno zasnovano ubistvo žena i devojaka ukorenjeno u obrascima muške privilegije, normama maskuliniteta i potrebi za uspostavljanjem ili očuvanjem kontrole, uključujući disciplinovanje ponašanja koje odstupa od propisanih rodni uloga. Otuda femicid nije izolovani eksces, već krajnja, smrtonosna tačka kontinuuma rodno zasnovanog nasilja, kojem po pravilu prethode različiti oblici fizičkog, seksualnog ili emocionalnog zlostavljanja.³

Reč je o specifičnom nasilju, koje se vezuje za čin ukorenjen u široj strukturi patrijarhalne moći.Femicid je motivisan mržnjom, osećajem vlasništva, a obuhvata različite oblike antifeminog terora – od zlostavljanja do ubistva, uključujući nasilje na devojčicama i ženskom novorođenčadi.⁴Femicid najčešće čine partneri ili članovi najuže porodice, posle dužeg perioda zlostavljanja. Zato je reč o hronici najavljene smrti, koja se realizuje u trenutka kada partnerka

¹Roudinesco, Elizabeth. 2008. *Philosophy in turbulenttimes*, 101.

²Wolin, Richard. "LouisAlthusser". EncyclopediaBritannica (internet). Altiser je 1980. hospitalizovan posle ubistva supruge, Pulankos (NicosPoulantzas, 1936-1979), izvršio je samoubistvo skokom kroz prozor, a Garodi (RogerGaraudy, 1913-2012) 1982. je primio islam.

³UnitedNations Office on DrugsandCrime (UNODC) and UN Women. 2023. Gender-RelatedKillingsofWomenandGirls (Femicide/Feminicide): Global EstimatesoffemaleIntimate Partner/Family-RelatedHomicides in 2022, 7.

⁴CanadianFemicideObservatoryforJusticeandAccountability (CFOJA). 2025. "HistoryoftheTermFemicide." Femicide in Canada. (internet)

napušta vezu, a odgovorne institucije ostaju neme na pozive žrtve. Navedeni elementi su uokvireni uticajem javnosti. Danas su to društvene mreže i mediji, koji se stavljaju na stranu zločinca, a dodatno blate žrtvu, prebacujući joj odgovornost i krivicu. Recentniji radovi uvode termin *himpathy* Kejt Man (Kate Manne), koji označava premeštanje moralne pažnje sa žrtve na počinioca. Zahvaljujući posjedovanju kapitala, društvene moći i simboličkog uticaja, zločinac zadobija podršku javnosti ali i države. Naučnici i profesori, shodno mehanizmu himpatije, posebno su privilegovani kao počinioci femicida.⁵ U zakonodavstvima evropskih zemalja, femicid je definisan u manjem broju država (Kipar, Malta, Belgija, Hrvatska), a u državama Zapadnog Balkana, femicid je inkrimisan samo u Severnoj Makedoniji.⁶

Ubistvo Elen Ritman koje je počinio Luj Altiser može se kvalifikovati kao femicid. Pošto femicid označava ubijanje žena i devojaka zbog njihovog pola, koje vrše ili tolerišu privatni i javni akteri, sagledavanje same scene ubistva upućuje na kvalifikaciju Altiserovog dela kao femicida.⁷ Zločin je izvršen posle decenija zajedničkog života, u trenutku kada je žrtva odlučila da definitivno napusti vezu, posle duge istorije zlostavljanja od strane partnera. Ubistvo i okolnosti iz zajedničkog života Ritman i poznatog filozofa savršeno se uklapaju u scenario. Zločin je izvršen u privatnom prostoru institucije, a čitav slučaj je bio pod snažnim reflektorima javnosti. Ne samo da je Altiser javna ličnost, ugledni profesor i filozof svetskog glasa, nego i naklonjena i nenaklonjena publika normalizuju zločin. U Altiserovom slučaju, javnost je bila „preparirana“ od strane njegovih uticajnih prijatelja, a kritički nastrojeni intelektualci i bulevarska štampa pokušali su da Altiserovo ubistvo supruge iskoriste u borbi protiv marksističke filozofije i njenog uticaja. Normalizacija zločina je izvršena sa obe strane. A sam termin femicid još nije postao frekventan.⁸

U pozadini scene su filozofske ideje: istorija bez subjekta i Altiserovo osporavanje marksističkog i svakog drugog humanizma. Humanistički marksisti insistiraju na aktivnoj i kreativnoj ulozi čoveka u oblikovanju istorije. Altiser insistira na suprotnom stanovištu: istorija nije niz smislenih ljudskih radnji, već proces bez subjekta, u kome promene proizvode strukture i njihovi odnosi, a ne namere ili svesne odluke ljudi. Altiser odbacuje ideju čoveka kao nosioca istorijskog smisla i uvodi pojam strukturalne kauzalnosti. Istorijske promene nastaju kroz dislokacije i

⁵Rahbari, Ladan. 2023. "Legitimizing Misogyny and Femicide: Legal Himpathy and (State) Violence against Women in Iran." *Societies* 13 (11), 5.

⁶Beker, Kosana. 2025. "Femicide (Femicide — Femicid)." (internet)

⁷European Institute for Gender Equality, *Gender Equality Glossary & Thesaurus* (internet)

⁸Pojam femicid datira iz 1801. godine kada je prvi put upotrebljen u britanskoj publikaciji "The Satirical Review of London at the Commencement of the Nineteenth Century" da označi ubijanje žena. *Femicid* je počeo intenzivnije da se upotrebljava sedamdesetih godina prošlog veka, da bi se značenje stabilizovalo devedesetih. Vidi: Konstantinović Vilić, Slobodanka, Nevena Petrušić, i Kosana Beker. 2019. *Društveni i institucionalni odgovor na femicid u Srbiji I*.

prekompozicije struktura(ekonomskih, političkih, ideoloških), bez „autora“ ili svojstvene teleologije. Subjekti su efekti struktura, dok ideologija obezbeđuje njihovu reprodukciju. Na taj način, Altiser radikalno raskida sa narativnom, antropocentričnom istorijom i uspostavlja koncept istorije kao procesa bez čoveka, ali ne bez borbe. Borba se odvija na nivou struktura, a ne svesti.⁹

Na pozadini političke i privatne istorije Altiser je u poznoj fazi aleatornog materijalizma još jednom elaborirao ideju o istoriji bez subjekta, koja opovrgava osnovne postulate dijalektičkog i istorijskog materijalizma. Shodno Altiserovom stanovištu, društvene promene nastaju bez obzira na namerno delovanje ljudskih grupa, na osnovu susreta različitih elemenata koji stvaraju jedinstvenu strukturu.¹⁰ Teza je razvijena od u misaonom luku od *Kako čitati Kapital* pa do poznih spisa o aleatornom materijalizmu. Analogija je veoma zavodljiva: istorija bez subjekta ili čoveka je analogna zločinu bez počinitelja. Međutim, novija čitanja insistiraju na promeni optike: Altiser, ubica, počinio je klasičan femicid i zajedno sa uticajnim prijateljima, nastavio je da dominira javnošću. Zato je umesto odgovornosti za zločin podmetnuo je svoje delo kao istoriju bez subjekta.

Međutim, ni ta teza nije sasvim valjana. Neophodno je uzeti u obzir i „semantičku okupaciju“, tj. zamenu klasnih kategorija – rodnim. Zločin se dogodio na pozadini burnih teorijskih i istorijskih promena. Marksistički teoretičari koji su zavisili od postojanja organizovane radničke klase izgubili su tlo pod nogama. Subjekt (radnička klasa), koji može univerzalizovati svoj odnos prema društvu (oslobađajući sebe, oslobađa čovečanstvo) – više ne postoji.

II. *Subjektivnost u pukotini aparata*

O Elen Ritman najviše se zna kao o Altiserovoj žrtvi, koju je 16. novembra 1980. usmrtio njen suprug, poznati filozof. Scena ubistva poznata je zahvaljući Altiserovim memoarima. Altiser je bio svestan da memoari nisu tek završni, pasivni otisak jednog života, niti oblik svođenja računa pošto je životna scena već spuštена, već pre brižljivo izveden kritički postupak, svojevrsna „advokatura za večnost“. Na to upućuje već naslov originala, *L'avenir dure longtemps*, možda i više nego njegova poetičnija engleska varijanta.¹¹ Teško je pretpostaviti da se tako studiozan autor kao što je Altiser nije susreo sa misliocima koji su posebnu pažnju posvetili odnosu života, vremena i sećanja: sa Bergsonom (Henri Bergson), koji je problem memorije postavio u samo središte svoje filozofije, kao i sa Diltajem (Wilhelm Dilthey), koji je autobiografiji pristupio kao povlašćenom obliku

⁹Poster, Mark. 1974. “Althusser on HistorywithoutMan”, 394.

¹⁰Ibid.

¹¹Althusser, Louis. 1994. (1992). *L'avenir dure longtemps, suivi de Les faits*.

filozofskog razumevanja života. Obojica pripadaju autorima čije je filozofske pozicije Altiser izričito osporavao, ali iz toga nipošto ne sledi da ih nije pažljivo čitao.

Diltaj formuliše ideju koja je za Altisera mogla biti naročito značajna. U autobiografiji život razume samoga sebe; ona predstavlja privilegovani oblik autorefleksije, ali tek onda kada autor na izvestan način „izgubi svoje ja“.¹² Upravo je taj momenat Altiseru mogao biti dragocen – kako za učvršćivanje vlastitog alibija, tako i za potvrđivanje sopstvene filozofske pozicije. Autobiografski subjekt tada više nije suvereni gospodar vlastite priče, nego mesto na kojem se jedan život naknadno sklapa, objašnjava i opravdava.

Sa Bergsonom je stvar još intrigantnija. Naslov *L'avenir dure longtemps*, premda koristi glagol *dure* („traje“), gotovo neizbežno priziva pojam *durée* – trajanja u specifično bergsonovskom smislu. Reč je o življenom, neprekidnom i kvalitativnom vremenu svesti, u kojem prošlost ne nestaje, već ostaje prisutna, taloži se u sadašnjosti i preobražava ono što tek dolazi.¹³ Trenuci se ne nižu kao tačke na pravoj liniji, nego se međusobno prožimaju i menjaju jedni druge. Altiserova budućnost, posmatrana iz te perspektive, nije čisto novo vreme, već prostor u koji neprestano prodiru i susreću se detinjstvo, bolest, politička prošlost i ubistvo Elen Ritman. Prošlost se, dakle, ne nalazi iza njega: ona traje u budućnosti.

Veza između naslova Altiserovih memoara i filozofskih stanovišta ne čini mi se ni slučajnom ni nesvesnom. Pre bi se moglo govoriti o dvostrukom manevru (*doublefeinte*): Altiser je učinio ono što je najavio da će učiniti. Umesto policijskog izveštaja, dostupan je Altiserov vlastiti tekst, ali uz sva ona ograničenja i filozofske intervencije koje smo naveli:

„Ali ovog puta masiram prednji deo njenog vrata. Utiskujem oba palca u udubljenje mesa koje se prostire uz gornju ivicu grudne kosti i, primenjujući silu, polako dosežem – jednim palcem udesno, drugim ulevo, pod uglom – čvršće područje ispod ušiju. Masiram u obliku slova V. Osećam ogromni zamor mišića u podlakticama: znam, masaža mi uvek izaziva nelagodu. Elenino lice je nepomično i spokojno, njene otvorene oči uprte su u plafon. I odjednom me obuzima užas: njene oči su beskrajno ukočene, a iznad svega, evo vrška njenog jezika koji, neobično i mirno, leži između zuba i usana. Video sam leševe i ranije, ali nikada u životu nisam video lice zadavljene žene. Pa ipak znam da je ovo zadavljena žena. Šta se događa? Ustajem i vičem: zadavio sam Elen!“¹⁴

¹²Vilhelm Diltaj. 1980. *Izgradnja istorijskog sveta u dubovnim naukama*, 262.

¹³Henri Bergson. 1929. *Matière et mémoire: Essai sur la relation du corps à l'esprit*, 5.

¹⁴Althusser, Louis. 1993. *The Future Lasts Forever: A Memoir*, 15. Preveo: S. Damnjanović.

Tekst ne može biti klasifikovan i definisan ni kao memoarsko literarni zapis ni kao psihijatrijski dokument. Reč je o formiranju svojevrsnog paradoksa. Scena ubistva sa „prekidom filma”, predstavlja sam čvor Altiserove filozofije – reč je o „praznom mestu”. Ne samo da je autor rascepljen na subjekt i objekt, tako što se postavlja izvan sopstvenog ludila, nego sopstveno ludilo vidi, sasvim šekspirovski, kao jedan strog sistem mehaničkog delovanja. Ukoliko je Altiser hteo da izbegne odgovornost, tim činom je ona samo potencirana. *Altiserov paradoks* leži u zameni filozofskih iskaza za ličnu odgovornost i vice versa. Za Altisera je subjekat efekat aparata, odnosno delovanja interpelacije. Odgovornost postoji ako postoji subjekt, a subjekt je proizvod, a ne konstanta. Altiser time nije oslobođen, nego je izručen pod okrilje drugog aparata (psihijatrijsko-medicinskog), uz nadu da će on, uz nešto više sreće, sada proizvesti podobnu subjektivnost, ali njegovo rešenje samo polovično. Altiser se javlja kao živi-mrtvac. Član 64. izaziva paradoks jer proizvodi tačno ono čega nema ili ono što ukida, tj. aparat priznaje delo bez subjekta.

Filozofski elementi iz Altiserovog arsenala koji su proizveli kruženje jesu *aparat*, *ruptura*, *subjektivnost bez subjekta* i *aleatorni događaj (klinamina)*. Pretpostavljam da je Altiser u opis ubistva, odnosno u izostanak samog dela, utkao svoju filozofsku koncepciju. Pođimo od mehaničkog aspekta delovanja aparata. Do poslednje rečenice ne događa se ništa u pogledu namere, nego je reč o nizu mehaničkih i tehnički radnji: masaža, zamor mišića, ponavljanje jednog rituala koji je više od navike predstavlja važnu tačku intimnog odnosa. Ubistvo koje izostaje tek je prekid kontinuiranih odnosa i uobičajenih gestova, a saznanje dospeva spolja i retroaktivno kroz niz znakova (ukočene oči, vrh jezika). Kao da je reč i o Lakanovom (JacquesLacan) Realnom koje prodiere kroz nemogućnost i odsustvo objašnjenja. Moguć je tek uvid u mehaničko delovanje. Aparat ima i drugo značenje: pravni sistem pod koji je potpao Altiser, sasvim mehanički, ima poseban zadatak. A to je reprodukcija društvenih odnosa, premda izgleda da je reč o besmislenom, mehaničkom ponavljanju ili apsurdnom delovanju.

Pored toga, *ruptura* iz filozofske nomenklature prelazi u patološku evidenciju. Reč je zapanjujućoj podudarnosti. *Ruptura* je ključni pojam u formiranju Altiserove teorije. Postoji prekid između mladog Marksa, koji je pod uticajem Hegela i Fojerbaha, i poznog, koji zasniva naučni pogled na svet. *Ruptura* kao medicinski termin označava pucanje, rascep ili prekid kontinuiteta tkiva, organa ili mišićnih vlakana u telu, najčešće usled naglog preopterećenja, udarca, istegnuća ili traume (kao kod dijafragme). Termin se nalazi i u opisu patologa u slučaju Ritman/Altiser. Prekid u tiroidama, zgnječeni larings, prema opisu patologa, jeste uzrok smrti Elen Ritman. „Prekid filma” je

praznina koja deli scenu ubistva, na dva dela, tako da izostaje sam čin, premda je njegov materijalni trag prisutan i nedvosmislen.

Subjektivnost bez subjekta: u opisu nedostaje subjektivna pozicija: odluka, afekt, konflikt, namera. Stvar je još bliže teoriji aparata: ubistvo je izvršeno pred licem javnosti i unutar institucije, a slepa mrlja samo još potencira činjenicu da je zločin „savršen zločin”. Subjekt postaje prisutan naknadno, kroz „ritam zločina” koga otkrivaju zamor, nepokretnost i položaj jezika. Subjekt je prisutan u više tehničkom smislu, kao posmatrač koji na događaj motri spolja, kao patolog, a ne akter. Subjekt je proizveden naknadno, ne kroz delo, nego kroz elaboraciju scene – subjekt nastaje kroz naknadni efekat.

Sud je na osnovu medicinske dokumentacije utvrdio da je Altiser bio u stanju akutne paranoje i halucinacija, dakle neuračunljiv, što je dovelo do odbacivanja krivičnog gonjenja prema Članu 64. Altiser nije bio suđen ni osuđen, već je delimično institucijalizovan do svoje smrti 1990. Član 64, prvi put uveden u Krivični zakonik 1810. godine, konačno je izmenjen tek 1992. Član je omogućavao optuženima da, na osnovu diskutabilne procene da su bili „s uma sišavši“ izbegnu smrtnu kaznu. U novembru 1980. godine, kada je Luj Altiser zadavio Elen Ritman, smrtna kazna u Francuskoj još uvek nije bila ukinuta. Ipak, član 64 već je bio istrošen i ozbiljno osporavan, budući da je optuženog lišavao svakog prava da bude saslušan – bez obzira na to šta je on imao da kaže.¹⁵

Ubistvo kao aleatorni susret(clinamen): pojam potiče iz epikurejsko-lukrecijevske atomistike i označava nepredvidivo skretanje atoma u paralelnom padu kroz prazninu, bez koga nikada ne bi nastao svet, te susret nikako nije uzrok, nego pre uslov pojave sveta. Za Altisera je *clinamen* načelo kontingencije. Nešto kao unapred zadani poredak ne postoji, teleološko posmatranje sveta je apsurdno, politički ili sada krivični subjekt ne nastaje shodno dijalektici proizvodnih snaga i proizvodnih odnosa, ili delovanjem nekih drugih okolnosti, nego u pukotini - i to bez garancije na uspeh ili u odnosu na nastali čin. Stvarnost nastala ubistvom Elen Ritman je za Altisera efekat slučaja. Kao što nije moguće objasniti skretanje atoma sa njihove paralelne putanje, tako nije moguće objasniti ni monstruozno ubistvo Elen Ritman.¹⁶

Na kraju, navodim kontekst, odnosno javnost i prijatelje kao važan deo aparata. Tekstove i govore urednika i novinara, kolumnista i intelektualaca, uglavnom muškaraca, pored medicinskih eksperata, takođe treba uzeti u obzir.¹⁷ Mreža muške solidarnosti zaštitila je ubicu, obezbedivši mu

¹⁵Roudinesco, Elisabeth. 2008. *Philosophy in Turbulent Times: Canguilhem, Sartre, Foucault, Althusser, Deleuze, Derrida*, 100.

¹⁶Althusser, Louis. 2006. *Philosophy of the Encounter*, 167.

¹⁷Dupuis-Déri, Francis. 2024. *Killer Althusser: The Banality of Men*.

zaštitu.¹⁸ Uloga javnosti i kruga prijatelja nije mala, bilo da ona osuđuje filozofa kao monstruoznog ubicu, bilo da abolira, ne od zločina, nego od odgovornosti. Takođe, muška javnost, kako to vide kritičari, obezbeđuje i političku zaštitu. Među intelektualcima na koje je upirao prstom Dominik Žame (DominiqueJamet) kao na saučesnike komunističke zavere nalazili su se Režis Debre (RégisDebray), Etjen Balibar (ÉtienneBalibar) i Žak Derida (JacquesDerrida). Oni su prvi preduzeli korake, zajedno sa dr Pjerom Etjenom (PierreÉtienneom) i Žanom Buskeom (JeanomBousquetom), da se Altiser smesti u bolnicu *Sent An*. Uz dužno uvažavanje njegove prošlosti, filozof je neposredno interniran u psihijatrijsku ustanovu, bez prethodnog zadržavanja u policijskoj stanici. Nije morao da provede dvadeset četiri sata nag u pritvorskoj ćeliji opremljenoj isključivo dušekom na podu. Takođe, nije morao da se podvrgne formalnom ispitivanju, iz prostog razloga što je priznao ubistvo i što je, u datim okolnostima, jedino on mogao da ga poćini. Altiser, s obzirom na njegovo stanje, teško da bi preživio taj ponižavajući tretman.¹⁹ Zauzvrat, oslobođen pravne odgovornosti, lišen je vlastitih reći, svoje prošlosti i neponovljivog gesta.

U očima javnog mnjenja, ubistvo koje je poćinio Altiser moralo je biti samo vidljivi deo mnogo strašnijeg zločina: onog koji su decenijama ćinili svi komunisti u svakoj zemlji sveta, koji su oćigledno bili odgovorni za zloćine staljinizma i potpuno krivi za njihovo prikrivanje u ime revolucionarnog ideala ćiji je jedini ćilj bio uništavanje demokratskih sloboda.²⁰ Prema bulevarskim kritićarima, Altiser je svojim ćinom razotćrio kriminalnu suštinu marksizma, komunistićke partije, pa i nekih delova istorije filozofije. Uvoćenjem kulta kriminalne ideologije u srće jedne od najboljih institucija Republike, Altiser je, poput Sokrata, iskvario elitu francuske omladine. Kao kruna, došla je optužba za femicid. Razlozi za „optužbu protiv Altisera“, bili su znaćajniji nego što je to sudbina jedne žene, Elen Ritman.

Rudinesko (ElizabethRoudinesco) nalazi da je deset godina, između datuma ubistva i njegove smrti 22. oktobra 1990. godine, Altiser živeo ćudan život kao utvara, hodaćujući mrtvac, sveden na dosetku i žargon oponenata, zatvoren u koncept koji je sam stvorio. Na svom primeru mogao je da demonstrira odsustvo subjekta iz istorije. Mećutim, to zapažanje moćže biti primenjeno i na Elen Ritman. Upravo je ona u toku veze sa Altiserom bila neka vrsta „živog mrtvaca“, jer je živela u senci velikog Altisera. A posle smrti, ostala je i bez prava da govori u svoje ume. Rudinsko nalazi analogiju između istorije komunizma i katastrofe koja je Altiseru razorila život. Pred njegovim očima

¹⁸Ibid.

¹⁹Roudinesco, Elizabeth. 2008. *Philosophy in turbulenttimes*, 102

²⁰Ibid., 103.

odigravala se implozija Sovjetskog Saveza, raspad njegovog carstva i sporo uništavanje institucija koje su, šezdeset godina i uprkos zločinima staljinizma, uspevale da ponude ideal dostojanstva, utopiju, san, veru, a takođe i kulturu radničkoj klasi demokratskih zemalja. U tim okolnostima, marksizam i stranke koje su pokušale da ostvare ove ideale činile su se bez budućnosti.

Shodno tome, znatan deo kritike povezuje filozofsko mišljenje sa nasiljem. Altiser je ubio suprugu jer je filozofski nastavljao tretirati ljude kao pasivne objekte, u skladu sa vlastitom filozofijom. Naime, jedan misaoni eksperiment vodi do realnog zločina, jer se filozofska praksa ne može odvojiti od emotivne prakse, ukorenjene su u istom tlu i imaju iste materijalne, društvene i druge određenosti.²¹ Reč je dakle o monstruoznosti filozofije čije istorijske zločine Altiser brani i zastupa. Altiser je iz te perspektive „policajac u glavi“ i „filozof gulaga“.

Altiserovo delo našlo se u procepu između javnosti koja ga je zlorado osuđivala – Staljinova avet kao da se otelovila u rukama filozofa – i one koju su orkestrirali Altiserovi ugledni prijatelji. Ispisujući svoje završne spise Altiser je učinio ono što je najbolje znao i umeo: posredstvom filozofije, pokušao je da ponovo uzme svoj opus u sopstvene ruke, po ceni desubjektivizacije žrtve – Elen Ritman.

²¹Boyer, Anne. 2014. “Kill the Philosopher in Your Head.” *The New Inquiry*, February 11, 2014.

III. *Horor femicida i delovanje aparata*

Fransis Dupui-Deri (Francis Dupuis-Déri), francusko-kanadski istraživač, ukazao je 2015. godine da je narativ o ludilu u javnom prostoru služio kao sredstvo za odbacivanje svake sociološke i političke, a naročito feminističke analize.²² Altiser je, shodno tome, potrošio mnogo energije da se predstavi kao mentalno lud, a samim tim i neodgovoran za ubistvo, dok je bio prepoznat kao racionalan naučnik. Altiser je u roku od nekoliko minuta i sati od ubistva, uživao nepokolebivu podršku rukovodstva škole, svojih terapeuta, prijatelja i učenika, koji su pružili liniju odbrane pre nego što su sudske vlasti preuzele slučaj.²³ Altiser nije bio čak ni pritvoren, a njegovo psihološko stanje mu je obezbedilo suspendovanje krivice, ali i nešto više: priliku da demonstrira svoju samoiskupljujuću teoriju.

Konačno, Altiser nije zadovoljan time što je oslobođen optužbi, nego svojoj žrtvi pripisuje samoubilačke tendencije. Njegova smelost i podrška dovodi do toga da se zločin posmatra kao „altruističko ubistvo,“ dok femicid postaje smešna anegdota u intelektualnim krugovima. To sve obezbeđuje čvrste argument u prilog femicidu. Altiser je nastojao da kontroliše aktivnosti svoje žene, ali je takođe pokazivao veliku okrutnost, posebno ponižavajući je pred svojim ljubavnicama. Za Bernara-Anrija Levija (Bernard-Henri Lévy), ovo je čak i „školski slučaj femicida.“²⁴ Zlostavljanje je posle ubistva potvrdila i ponovila naklonjena i nenaklonjena javnost.

Uprkos velikom broju članaka i knjiga objavljenih od 1980. godine o ubistvu, tek je u jesen 2023. godine Fransis Dupui-Deri prvi sistematično opisao smrt Elene Ritman kao femicid.²⁵ Uvidom u spise ubice i njegovih saveznika u francuskoj inteligenciji, autor dela *Killer Althusser* ponovo potvrđuje patrijarhalno nasilje ubistva, mušku solidarnost i samozadovoljstvo kulturne elite. Dupui-Deri preispituje depolitizaciju ubistva i oslobađanje ubice od odgovornosti. Smeštajući ubistvo Elen Ritman u kontinuum femicida, osporava narative koji zločin prikazuju kao zločin iz strasti ili kao epizodu u kojoj je Altiser bio „odsutan“, otkrivajući ga onakvim kakav jeste: ne izuzetnim, već običnim; ne kao prekid, već kao još jedan primer rodno usmerenog nasilja. Altiser se ne pojavljuje kao „filozof“ ili mučeni genije, već kao ubica žene – činjenica koja je prečesto potisnuta u strahopoštovanju koje mu iskazuje njegova intelektualna zaostavština. Delo *Killer Althusser* u središte postavlja život i rad Elen Ritman i razotkriva muško nasilje nad ženama kao ponavljajući društveni fenomen.²⁶

²²HerCampusOswego. 2024. “Hélène Rytman: unfortunately not as famous as her killer.” (Internet).

²³Ibid.

²⁴Ibid.

²⁵Ibid.

²⁶Vidi: Dupuis-Déri, Francis. 2024. *Killer Althusser: The Banality of Men*.

Smatram da Altiserova intelektualna zaostavština obavezuje da se Altiserovo delu sagleda i u svetlu femicida, ali iz drugačije optike nego što je to već učinjeno. Altiserovo delo ga ne oslobađa odgovornosti, nego naprotiv potvrđuje njegovu ulogu, pogotovo u svetlu zaokreta na kome insistiram. Elen Ritman možemo pripisati poziciju subjektivnosti bez subjekta, krivicom samog Altisera. Istovremeno, glamurozna figura „zločina bez subjekta”, prikrla je odsustvo žrtve, a koncept femicida prikrio one koje je optužio u prvi mah – pripadnike ideološkog aparata.

Prvo, neophodno je Altiserov zločin rekonceptualizovati kao femicid, jer žrtva ubijena zbog toga što je žena. U prilog teze navodim i ponavljam sledeće okolnosti: ubistvo se dogodilo u intimnog prostoru (koliko i u instituciji), kada je žrtva pokušala da napusti vezu posle višedecenijskog zlostavljanja. Institucije su suspendovale kaznu, filozofski kapital je dodatno osnažio položaj zločinca, ubistvo je nekažnjeno, a zločin je uz cenu gubitka subjektivnosti normalizovan. Na kraju je žrtva dodatno ponižena i učutkana. Iza monstroznog čina samog Altisera, nalazi se još jedna monstroznost.

Optužba za femicid dolazi u trenutku promene filozofske paradigme. Kako se stabilizuje i prihvata *femicid*, vrši se zamena društvenoistorijskih pojmova rodnim, otvarajući novo doba: doba asimetrične klasne moći.²⁷ Ukoliko je socijalna pravda bila moguća zahvaljujući ravnoteži klasne moći i uzajamnog straha, posle poremećaja, kategorije kao što su filantropski moral, empatija, rodna prava i femicid, dobijaju na snazi. Semantičkom okupacijom osnovnih pojmova pojačava se potčinjenost nezaposlenih, beskućnika, kolonizovanih, žena, migranata, rasnih i nacionalnih manjina,²⁸ a da se navodno štite, favorizuju, unapređuju i forsiraju – njihova prava.

Dakle, istinski *horror* nastupa posle zločina i akcije spasavanja kada Altiser teorijski interveniše u vlastiti život, kada oblikuje svoju autobiografiju i završne spise. Femicid imenuje upravo ono što se dogodilo, Altiserov zločin. Ali sam koncept *femicida* ostaje na nivou fenomenologije nasilja, bez analize njegove materijalnosti. Materijalistička analiza ne negira nasilje, ali više insistira na pitanju njegove društvene proizvodnje. Ukoliko se femicid svede na večni patrijarhat, bez klasa, klasnog rata i klasnog odnosa i uloge države, femicid – oslobađa, ne žrtvu nego počinioce. Upravo je porodica mesto neplaćenog rada i zavisnosti. Teret brige o bolesnom Altiseru pao je na pleća Elen Ritman.

Koncept femicida naturalizacije porodicu, a počinitelja nagrađuje monstroznim karakterom (*Killer Althusser*). Kako u nekim slučajevima sama država prepoznaje i sankcioniše femicid, a ne

²⁷Kuljić, Todor. 2018. *Prognani pojmovi. Neoliberalna pojmovna misao o društvu*.

²⁸Ibid., 349

sprečava faktore koji ga oblikuju, ona postaje aktivni saučesnik. Aparat funkcionise kao moment regulacije, prepoznavanja, paradoksa, a nikako ne i ukidanja femicida. Kao što subjekt nije izvor delovanja, nego efekat strukture, tako se i Altiser kao zločinac i počinitelj femicida javlja kao efekat aparata. Pošto se subjekt javlja kao proizveden (interpeliran: monstrum, rodni identitet žrtve, itd.), altiserijanski zaključak je neumoljiv. Femicid se javlja ne uprkos delovanju aparata, nego zahvaljujući njemu. Isti aparat koji proizvodi nasilnika, proizvodi i ženu kao žrtvu. Na opštem planu, aparata ne može da proizvede ništa drugo nego paradoks, a na posebnijem planu, on proizvodi elemente koji ga čine.

Altiser je u trenutku kada je 1980. godine ubio Elen Ritman živio u Parizu, u službenom stanu unutar kompleksa Ekolnormalsiperijer (ENS). Kao *maître de conférences* imao je institucionalni stan u samoj školi. Ubistvo se dogodilo upravo u tom stanu, koji je bio deo akademske infrastrukture, a ne privatni prostor u užem smislu. Mesto zločina nije neutralni „porodični dom“, već prostor ideološkog državnog aparata, što dodatno pojačava argument o aparatu koji ne samo da intervenise posle zločina, već strukturalno učestvuje u njegovim uslovima mogućnosti. Njegovi prijatelji, čiju filozofsku orijentaciju, politički angažman i mesto u intelektualnoj kulturi kritičari stavljaju u prvi plan, jesu elementi aparata, svedjedno što ga povremeno drsko kritikuju. Pažnja u medijskim izveštajima posebno je poklonjena muškarcu, gde on sam, ili njegov trbuhozborac minimizira, zataškava ili opravdava zločin, dok je glas žrtve ućutan. Sudeći prema različitim svedočanstvima, zlostavljanje Elen Ritman trajalo je decenijama. Ona je ostala „žena iz senke“, a ubijena je upravo u trenutku kada je tražila poseban stan, nastojeći da napusti „instituciju“ unutar koje je Altiser delovao.

Ko je bila Elen Ritman? Obrazovana revolucionarka, bivša članica francuskog pokreta otpora i marksističke organizacije *Particomunisteinternationalist*, danas bismo rekli „borkinja“ i „aktivistkinja“, nikako partijski aparatčik, već radikalna, heterodoksnalevičarka. Njena nepokolebljiva politička pozicija i kritički duh uticali su na Altiserovo postepeno distanciranje od ortodoksnog marksizma i francuske komunističke partije. Premda se njen militantni materijalizam može povezati sa kasnijom fazom Altiserovog mišljenja – posebno sa razvojem ideje o aleatornom materijalizmu, koji podrazumeva prekid sa determinizmom i priznanje kontingencije u istoriji, odnos nikako nije jednodimenzionalan. Altiserov zaokret moguć je samo u odsutnosti supruge, koliko i u njenoj prisutnosti, koja, kako se meni čini, nikako ne bi mogla da prihvati nove Altiserove uzdanice. Pored Makijavelija i Spinoze, tu su sada sve više ličnosti koje bi za Ritman bile naglašeno suspektne: Niče i Hajdeger.

Da li je Elen Ritman bila žena iz pozadine, koja presudno utiče na Altiserove izbore? Ideja da žena iz „pozadine vuče konce”, dok je muškarac „samo instrument”, jeste problematična i može se oceniti kao patrijarhalna i seksistička – i to iz nekoliko razloga. Ta ideja podržava arhetip žene kao lukave zavodnice ili skrivene sile koja upravlja muškarcem iz senke, što je čest motiv u mizoginim narativima – od Biblije (Eva) do noir filmova (femme fatale). Time se ženama dodeljuje odgovornost bez moći, dok se muškarcima oduzima delotvornost. Umesto da žena bude prepoznata kao samostalni akter sa jasnim stavovima i političkim delovanjem, ona se prikazuje kao neko ko „vuče konce” preko muškarca, koji ostaje jedini vidljivi subjekt. To je način da se ženska moć naturalizuje kao nepriznata, prikrivena i samim tim – nelegitimna. Takođe, mit reafirmiše muškarca kao nosioca javne akcije, žene kao privatne sile. Ova podela je klasičan patrijarhalni model: muškarac je javno odgovoran, žena je privatno uticajna, ali ne i eksplicitno odgovorna. Ovakva struktura legitimizuje nejednakosti u reprezentaciji, moći i odgovornosti. Istovremeno mit ponižava oba pola. Muškarci se prikazuju kao pasivni izvođači tuđe volje, dok se ženama pripisuje moć samo kroz manipulaciju. U savremenim feminističkim i političkim teorijama ova konstrukcija se prepoznaje kao oblik ideološke fantazme, ili narativ koji zapravo služi da zamagli stvarne odnose moći i da individualizuje ili personalizuje šire društvene procese.

Može se reći da uticaj koji je Elen Ritman imala na Altisera, nije samo prethodio tragediji, već ju je i oblikovao kao njen „materijalni uslov” – ali tako da je iza zavese stajao Altiser, a ne moćna žena, kao što je to slučaj u patrijarhalnom mitu. Ritman nije bila tek „žena filozofa”, većnjegovo formativno ogledalo. Iako je njen doprinos u senci tragičnih okolnosti i retko eksplicitno priznat, ona je igrala presudnu ulogu u formiranju Altiserovih preokreta, ali - koliko je to dopuštao sam Altiser. Bez narativnog suočavanja s događajem injeno ime i delo ostali su pod potiskivanjem i spekulacijama.²⁹ Ono što mi se čini veoma važno, to je činjenica da je Altiser delovao upravo kao subjekt, a da je reč odsutnosti žrtve – status „subjektivnosti bez subjekta” pripada figuri Elen Ritman.

Altiser i njegov krug uložili su mnogo energije u inscenaciju „privatnog ludila”, uz istovremeno očuvanje filozofske „racionalne strukture”, čime je femicid sveden na anegdotu. Pritom je upravo Altiser ostao onaj koji je kontrolisao situaciju. Bio je javni subjekt, pre i posle ubistva, kapitalizujući korist iz neravnopravnog položaja Elen Ritman. Ponavljam: Ritman oličenje subjektivnosti bez subjekta, i to u daleko većoj meri nego što bi to mogao biti Altiser. I kao takva, ubijena je dva puta. Prvi put od ruke svog partnera, a drugi put od uticajne javnosti i državnog

²⁹Roudinesco, Élisabeth. 2011. “ÉlisabethRoudinesco — 4. LouisAlthusser.” *GCONSE Blog*, October 20, 2011.

aparata. Razvijanje intelektualnih ideja Luja Altisera nikako ne bi smelo da navuče zavesu na scenu ubistva kao femicida. Altiser je ubio Ritman prvi put sopstvenim rukama, a drugi put time što je zauzeo javni prostor kako bi govorio o sebi, pre i posle njene fizičke smrti. Međutim, Elen Ritman je ubijena i treći put: posmrtnim životom u senci velikog filozofa.

Tekst nije pokušaj vraćanja glasa žrtvi, jer bi to bio nastavak femicida. Ma kako naklonjen, autor koji govori u ime žrtve perpetuira nasilje. U kontekstu sukobljenih narativa izostaje svedočanstvo ženske svesti i njenog glasa.³⁰ Altiser je, počinivši ubistvo strangulacijom, doslovno i metaforički oduzeo je glas Elen Ritman, a zatim su zločin ponovili njegovi prijatelji, koliko i nenaklonjena javnost, kojoj je žrtva poslužila radi dezavuisanja strukturalističkog marksizma. Bezmalopola veka posle njenog ubistva postali smo svesni, kako je pod imenom Elen Legotjen (Hélène Legotien), Ritman bila autorka raznovrsnog opusa, koji se proteže od ranih filmskih kritika, pa do niza tekstove kritičke sociologije razvoja (u koautorstvu), zatim samostalnih socioloških studija, uređivačkog rada, kao i socioloških istraživanja. Ritman je 1948. napisala i roman o Pokretu otpora, privremeno naslovljen *Passésimple*. Rukopis koji je tada poslala izdavačkoj kući Galimar u međuvremenu je izgubljen, ali su sačuvani pismo Alberta Kamija (Albert Camus) kojim je roman odbijen i odgovor Elen Ritman-Legotjen. Komentar je suvišan:

„Volela bih da naše prijateljstvo ne bude samo utočište već, ponekad, i razmena.“³¹

Borbenost i angažman Elen Ritman nisu iščezli njenim odlaskom u penziju. Naprotiv, koliko je to zdravstveno stanje njenog supruga dopuštalo, nastavila je da radi, sprovodeći sociološko istraživanje o porodičnom životu francuskih radnika. Glas Elen Ritman ostao je klasno osvešćen i izrazito antipaternalistički usmeren sve do kraja njenog života. Pa ipak, bez čitanja njenih sačuvanih tekstova, čiji su arhivi danas dostupni, taj glas još uvek nije u potpunosti vraćen njoj samoj.

IV. Zaključak

Slučaj Altiser–Ritman ne predstavlja izuzetak, već paradigmatički primer načina na koji se nasilje nad ženama proizvodi, normalizuje i racionalizuje u susretu privatnog, institucionalnog i teorijskog poretka. Ubistvo Elen Ritman nije „nesrećni prekid“ u biografiji filozofa, već događaj u kome se na najbrutalniji način ukrštaju patrijarhalni odnos, državni aparat i filozofska semantika počevši od „odsustva subjekta“ pa do „semantičkog rata“. Femicid se ovde ne može razumeti bez analize

³⁰Spivak, GajatriČakravorti. 2003. *Kritika postkolonijalnog uma*, 379.

³¹RondeauduNoyer, Lucie. 2025. “TheCourageof Hélène Legotien.” (Internet).

aparata koji istovremeno suspenduje krivičnu odgovornost, proizvodi monstruoznu figuru zločinca i briše političku i istorijsku prisutnost žrtve. Istinski *horror* se nalazi ne samo u femicidu koga je počinio Altiser, nego i u samom diskursu femicida u kontekstu Altiserovog zločina.

Zato insistiram na ograničenjima savremenih shvatanja femicida, koji lišeni klasne analize i kritike države, rizikuju da nasilje depolitizuje, premeštajući ga u večni patrijarhat ili u pojedinačne patologije. U tom okviru, aparat ne prestaje da proizvodi nasilje; on ga samo prepoznaje, kategorizuje i upravlja njegovim značenjem. Femicid se tako ne ukida, već se administrira. Sledeći previd to najbolje pokazuje. Dok su objavljivali Altiserovo poigravanje filozofskim kategorijama, izostala je figura Elene Ritman kao autentičnija figura subjektivnosti bez subjekta: upravo je borkinja lišena glasa, žena čije je ubistvo dvostruko – fizičko i diskurzivno. Filozofija koja želi da misli sopstvene granice ne može zaobići ovu scenu.

Ukoliko Altiserovo delo i dalje ima teorijsku vrednost, ona se danas može očuvati samo kroz radikalno suočavanje sa zločinom. Premda je Altiser pokušao sebi da obezbedi filozofski alibi, vlastita filozofija se okrenula protiv njega. Mesto koje je rezervisao za sebe, subjektivnost bez subjekta, pripalo je, zahvaljujući delovanju aparata, Elen Ritman. Istinski užas ne leži samo u činu, već i u onome što sledi, u načinu na koji aparat proizvodi, prepoznaje, imenuje i reguliše femicid, a da pritom ne zadire u materijalne uslove njegove proizvodnje. Sveden na fenomenologiju nasilja ili na apstraktni „večni patrijarhat“, femicid gubi klasnu, državnu i aparatnu dimenziju i time ne oslobađa žrtvu, već počinioce zločina. Aparat koji proizvodi nasilnika proizvodi i ženu kao žrtvu: femicid ne nastaje uprkos aparatu, već zahvaljujući njemu.

Literatura

- Althusser, Louis. 1994. (1992). *L'avenir dure longtemps, suivi de Les faits*. Édition augmentée, présentée par Olivier Corpet et Yann Moulier-Boutang. Paris: Stock/IMEC.
- Althusser, Louis. 1993. *The Future Lasts Forever: A Memoir*. Edited by Olivier Corpet and Yann Moulier Boutang. Transl. Richard Veasey. New York: The New Press. <https://archive.org/details/futurelastsforev0000alth/page/n5/mode/2up>
- Althusser, Louis. 2006. *Philosophy of the Encounter: Later Writings, 1978–1987*. Edited by François Matheron and Oliver Corpet. London: Verso.
- Beker, Kosana. 2025. “Femicide (Femicide — Femicid).” *Otvorena vrata pravosuđa*. <https://www.otvorenavratapravosudja.rs teme/krivicno-pravo/femicid>.
- Boyer, Anne. 2014. “Kill the Philosopher in Your Head.” *The New Inquiry*, February 11, 2014. <https://thenewinquiry.com/kill-the-philosopher-in-your-head/>
- Bergson, Henri. 1929. (1896). *Matière et mémoire: Essai sur la relation du corps à l'esprit*. 25e éd. Paris: Félix Alcan.
- Canadian Femicide Observatory for Justice and Accountability (CFOJA). 2025. “History of the Term Femicide.” *Femicide in Canada*. Accessed December 13, 2025. <https://femicideinCanada.ca/what-is-femicide/history/>.
- Diltaj, Vilhelm. 1980. *Izgradnja istorijskog sveta u duhovnim nauka*. Beograd: Bigz.
- Dupuis-Déri, Francis. 2024. *Killer Altiser: The Banality of Men*. Toronto: Between the Lines.
- European Institute for Gender Equality, “Gender Equality Glossary & Thesaurus,” accessed December 13, 2025, https://eige.europa.eu/publications-resources/thesaurus/terms/1192?language_content_entity=sr-Cyrl-RS.
- Her Campus Oswego. 2024. “Hélène Rytman: unfortunately not as famous as her killer.” <https://www.hercampus.com/school/oswego/helene-rytmann-unfortunately-not-as-famous-as-her-killer/>
- Konstantinović Vilić, Slobodanka, Nevena Petrušić, i Kosana Beker. 2019. *Društveni i institucionalni odgovor na femicid u Srbiji I*. Pančevo: Udruženje građanki FemPlatz. PDF dostupno

na http://femplatz.org/library/publications/2019-11_Femicid_monografija_Prva_publicacija_E_primerak.pdf

Kuljić, Todor. 2018. Prognani pojmovi. Neoliberalna pojmovna misao o društvu. Beograd: Clio.

Poster, Mark. 1974. "Altiser on HistorywithoutMan." PoliticalTheory 2 (4): 393–409

Roudinesco, Elisabeth. 2008. Philosophy in 'Turbulent'Times: Canguilhem, Sartre, Foucault, Altiser, Deleuze, Derrida. New York: ColumbiaUniversityPress.

Roudinesco, Élisabeth. 2011. "ÉlisabethRoudinesco — 4. LouisAltiser." GCONSE Blog, October 20, 2011. https://gconse.blogspot.com/2011/10/elisabeth-roudinesco-4-louis-Altiser.html?utm_source=chatgpt.com.

Rahbari, Ladan. 2023. "LegitimizingMisogynyandFemicide: Legal Himpathyand (State) ViolenceagainstWomen in Iran." Societies 13 (11). <https://doi.org/10.3390/soc13110229>

RondeauduNoyer, Lucie. 2025. "TheCourageof Hélène Legotien." Verso, <https://www.versobooks.com/en-gb/blogs/news/the-courage-of-helene-legotien>

Spivak, GajatriČakravorti. 2003. Kritika postkolonijalnog uma. Beograd: Časopis Beogradski krug.

UnitedNations Office on DrugsandCrime, & UN Women. 2023. Gender-relatedkillingsofwomenandgirls (Femicide/Feminicide): Global estimatesoffemaleintimate partner/familymemberkillings in 2022. UnitedNations Office on DrugsandCrimeand UN Women. <https://www.unwomen.org/en/digital-library/publications/2023/11/gender-related-killings-of-women-and-girls-femicide-feminicide-global-estimates-2022>

Wolin, Richard. "LouisAltiser". EncyclopediaBritannica. <https://www.britannica.com/biography/Louis-Altiser>